

Systemic thinking and its obstacles from the perspective of the Quran and narrations

Mohsen Khabair Sanaefard¹, Mohammad Hossein Irandoost^{*2}, Gholamreza Khoshneit³

1 .PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: mohsen.khabirossanayeeefard@iau.ac.ir

*2 .Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Philosophy, Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: mo.irandoost@iau.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: r_khoshneyat@smc.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article History:
Received 09 May 2025
Received in revised form 06 July 2025
Accepted 07 August 2025
Available online 19 September 2025

Keywords:
Systemic thinking, obstacles, Quran, narrations

ABSTRACT

Research Objective: To analyze and explain the six obstacles to systemic thinking from the perspective of the Holy Quran and the narrations of the Infallibles (AS). This research seeks to show how these obstacles hinder the deep understanding of realities and the achievement of sustainable solutions, which are the goals of systemic thinking in Islam.

Research Method: This research was conducted using a descriptive-analytical method. In this way, it first analyzed and explained the concept of "systemic thinking" in the intellectual system of Islam and then examined and analyzed its six obstacles based on religious texts (verses and narrations).

Findings: The most important findings of the research are the identification and analysis of six main obstacles to systemic thinking from the perspective of the Quran and narrations, which are: 1. Detail-oriented: reducing facts to separate parts and separate from the whole. 2. Projection: attributing problems to external factors and weakening the sense of individual and social responsibility. 3. Doublethink: Seeing realities in black and white, which prevents understanding the complexities of things. 4. Stereotyped thinking: Tendency to fixed patterns of thought without considering individual and situational differences. 5. Quantitativeness: Excessive focus on quantitative aspects and ignoring the quality and immaterial dimensions of phenomena. 6. Lack of focus on events: Paying fleeting and superficial attention to immediate events instead of paying attention to gradual and long-term trends.

Conclusion: The overall result of the research shows that from the perspective of the Quran and hadiths, these six obstacles play a very special role in weakening systemic thinking. Overcoming these obstacles is a necessary condition for developing a holistic perspective, understanding cause-and-effect relationships in existence, and ultimately, achieving a deeper understanding of reality and sustainable solutions to individual and social problems.

Cite this article: Khabair Sanae Fard. M, Iran Dost. M. H, Khosh Niyat. Gh. R. (2025). Systemic Thinking and Its Obstacles from the Perspective of the Quran and Hadiths, *New Research in Islamic Humanities Studies*, Volume 4, Issue 7, 245- 261, <http://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

Publisher: University of Lorestan.

1. Introduction

Systemic thinking, as a holistic approach to understanding phenomena through their interconnections and causal relationships, finds a profound foundation in Islamic epistemology. The Holy Quran and the narrations of the Infallibles (AS) consistently emphasize this mode of thought, presenting it as a path to deeper comprehension of reality and the development of sustainable solutions. In an era of increasing complexity, a purely reductionist, linear mindset is insufficient for addressing multifaceted challenges. This study posits that Islamic teachings offer a robust, divinely-inspired framework for systemic thinking, while also explicitly identifying the cognitive and behavioral obstacles that hinder its realization. The research aims to bridge a gap in the literature by systematically exploring these obstacles through the lens of primary Islamic sources.

1-1. Research Questions

This study is guided by the following primary research question:

- What are the principal obstacles to realizing systemic thinking from the perspective of the Quran and narrations, and how can these obstacles be identified and overcome through reliance on divine revelation?

3. Literature Review

Existing literature has explored systemic thinking in organizational and ethical contexts within an Islamic framework. For instance, studies have prioritized strategies for establishing ethics-oriented systemic thinking in organizations and examined holistic approaches in management. Research has also highlighted the role of comprehensive and strategic thinking in organizational leadership. However, a focused and systematic investigation into the specific obstacles to systemic thinking, as derived directly from the Quran and narrations, remains a relatively underexplored area. This study seeks to contribute to the field by conducting a detailed analysis of these impediments as articulated in Islamic scripture.

4. Methodology

This research employs a descriptive-analytical method with a qualitative approach. The primary sources of data are the verses of the Holy Quran and relevant narrations from the Infallibles (AS). The process involves:

1. Conceptual analysis of key terms: "thinking" (Tafakkur) and "system" in both linguistic and terminological contexts.
2. Identifying and extracting verses and narrations that explicitly or implicitly describe patterns of thought contrary to a holistic, systemic worldview.
3. Thematic analysis to categorize these patterns into distinct obstacles.
4. Analytical interpretation to elucidate how each obstacle contradicts the principles of systemic thinking and the holistic worldview of Islam.

5. Results

The study identifies and analyzes seven major obstacles to systemic thinking:

1. **Reductionism (Component-Oriented Thinking):** Reducing complex realities to isolated components, contrary to the Quranic condemnation of believing in some parts of the scripture while rejecting others (Quran 2:85).
2. **Projection:** Attributing problems to external factors and evading personal responsibility, exemplified by the actions of Mu'awiyah, which contradict the Islamic emphasis on self-purification and accountability (Quran 59:19).
3. **Dualistic Thinking:** Perceiving reality in simplistic black-and-white terms, which is rejected by the Quran's designation of the Muslim community as a "middle nation" (Quran 2:143) that upholds balance and justice.

4. Lack of Focus on Processes: A passive attention to isolated events while ignoring underlying, gradual processes and structural patterns, warned against in verses that condemn heedlessness (Quran 59:19).
5. Stereotypical Thinking: Adherence to rigid, pre-conceived mental patterns without considering contextual differences, which is forbidden in the Quran's prohibition of following conjecture without knowledge (Quran 17:36).
6. Focusing on Symptoms over Root Causes: Addressing superficial symptoms while neglecting fundamental, systemic causes, criticized in verses that link societal corruption to human actions (Quran 30:41).

6. Conclusion

This study demonstrates that the Islamic worldview, as derived from the Quran and narrations, is inherently systemic. It not only promotes a holistic understanding of existence but also provides a critical diagnosis of the mental models that impede such understanding. The seven identified obstacles—reductionism, projection, dualistic thinking, event-focused thinking, stereotyping, symptomatic focus, and quantitativeism—represent a comprehensive framework of cognitive pitfalls. Overcoming these obstacles is essential for fostering a genuine systemic mindset that aligns with Islamic principles. The findings imply that educational, managerial, and social policies informed by these insights can cultivate individuals and communities capable of addressing complex contemporary challenges with wisdom, responsibility, and a deeply integrated perspective. The research enriches the theoretical foundations of systemic thinking from an Islamic perspective and offers practical guidance for its cultivation.

Author Contributions

Conceptualization, methodology, validation, formal analysis, data curation, and original draft preparation were carried out by M. KH. as the first author. Review and editing, visualization, supervision, and project administration were performed by M. H. I. as the second author Gh. R. KH, as the third author, contributed to the research design, research supervision, and revision of the article. All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تفکر سیستمی و موانع آن از دیدگاه قرآن و روایات

محسن خبیر الصنایع فرد^۱، محمد حسین ایران دوست*^۲، غلامرضا خوش نیت^۳

^۱ دانشجوی دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، ایمیل: mohsen.khabiroossanayeefard@iau.ac.ir

^۲ * استادیار، گروه فلسفه، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، ایمیل: mo.irandoost@iau.ac.ir

^۳ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه علوم اسلامی قم، قم، ایران، ایمیل: r_khoshneyat@smc.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف پژوهش: واکاوی و تبیین موانع شش‌گانه تفکر سیستمی از منظر قرآن کریم و روایات معصومین (ع). این پژوهش در پی آن است که نشان دهد چگونه این موانع، درک عمیق واقعیت‌ها و دستیابی به راه‌حل‌های پایدار را که از اهداف تفکر سیستمی در اسلام است، مختل می‌کنند.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. بدین صورت که ابتدا به تحلیل و تبیین مفهوم «تفکر سیستمی» در منظومه فکری اسلام پرداخته و سپس موانع شش‌گانه آن را بر اساس متون دینی (آیات و روایات) مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

یافته‌ها: مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، شناسایی و تحلیل شش مانع اصلی در برابر تفکر سیستمی از منظر قرآن و روایات است که عبارتند از:

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۸

کلیدواژه‌ها:

تفکر سیستمی، موانع، قرآن، روایات

۱. جزءنگری: تقلیل دادن حقایق به اجزای مجزا و جدا از کل.
 ۲. فراقکنی: انتساب مشکلات به عوامل بیرونی و تضعیف احساس مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی.
 ۳. تفکر دوگانه: دیدن واقعیت‌ها به صورت سیاه و سفید که مانع درک پیچیدگی‌های امور می‌شود.
 ۴. تفکر قالبی: گرایش به الگوهای ثابت فکری بدون توجه به تفاوت‌های فردی و موقعیتی.
 ۵. کمیت‌گرایی: تمرکز افراطی بر جنبه‌های کمی و نادیده گرفتن کیفیت و ابعاد غیرمادی پدیده‌ها.
 ۶. عدم تمرکز بر وقایع: توجه گذرا و سطحی به رویدادهای آنی به جای توجه به روندهای تدریجی و بلندمدت.
- نتیجه‌گیری:** نتیجه کلی پژوهش نشان می‌دهد که از منظر قرآن و روایات، این موانع شش‌گانه نقش بسیار ویژه‌ای در تضعیف تفکر سیستمی ایفا می‌کنند. غلبه بر این موانع، شرط ضروری برای پرورش نگرش کل‌نگر، درک روابط علی و معلولی در هستی و در نهایت، دستیابی به فهمی عمیق‌تر از واقعیت و راه‌حل‌های پایدار برای مسائل فردی و اجتماعی است.

استناد: خبیر الصنایع فرد، ایران دوست، محسن، محمد حسین، غلامرضا (۱۴۰۴). تفکر سیستمی و موانع آن از دیدگاه قرآن و روایات، پژوهش‌های نوین در

مطالعات علوم انسانی/اسلامی، جلد ۴ شماره ۷، ۲۶۱-۲۴۵

<http://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه لرستان

۱- مقدمه

تفکر که جوهره تمایز انسان از حیوان است، در نظام معرفتی اسلام جایگاهی بنیادین دارد. قرآن کریم با تعبیری مانند «يَتَفَكَّرُونَ» (الاعراف: ۱۷۶) انسان را به اندیشه‌ورزی دعوت می‌کند و آن را ابزاری برای شناخت خدا، هستی و خود می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ذیل واژه تفکر). در این دیدگاه، تفکر نه تنها یک فعالیت ذهنی فردی، بلکه فرآیندی وجودی و تربیتی است که زندگی انسان را جهت می‌دهد و پایه‌ای برای رشد معرفت، ایمان و رفتار انسانی فراهم می‌کند. با این حال، پیچیدگی‌های دنیای امروز و درهم آمیختگی مسائل فردی، اجتماعی و فرهنگی، انسان را با چالش‌هایی روبه‌رو کرده که تحلیل آن‌ها با نگاه جزءنگر و خطی ممکن نیست. در این میان، «تفکر سیستمی» به عنوان رویکردی کل نگر و شبکه‌ای مطرح شده است. این رویکرد، اجزای یک پدیده را در ارتباط با یکدیگر و در تعامل با کل سیستم بررسی می‌کند و ویژگی‌های نظام را فراتر از مجموع ساده اجزا می‌بیند. برخلاف نگرش خطی و تقلیل‌گرا، تفکر سیستمی بر روابط علی چندجانبه، چرخه‌های بازخورد، پویایی زمان و نقش کل در هدایت اجزا تأکید دارد.

آموزه‌های اسلامی نیز با نگاهی کل نگر به هستی و پدیده‌های انسانی، هم‌راستا با رویکرد سیستمی عمل می‌کنند. آیات متعدد قرآن کریم به پیوندهای نظام‌مند میان اجزا و کل هستی اشاره دارند. برای مثال، آیه «كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ» (نساء: ۷۸) نشان می‌دهد که حوادث و پدیده‌ها، باوجود تنوع ظاهری، در چارچوبی کلان و در ارتباط با اراده الهی معنا پیدا می‌کنند. همچنین، قرآن با آیه «فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ» (ذاریات: ۲۱) انسان را به خودشناسی و کشف روابط درونی وجودش دعوت می‌کند و با آیه «كُلُّ فِي فَلَکٍ يَسْبَحُون» (یس: ۴۰) نظم هماهنگ جهان را به تصویر می‌کشد. این آیات در کنار هم نگرشی سیستمی و کل نگر به هستی ارائه می‌دهند که توانایی بالایی برای پاسخ به مسائل پیچیده دارد.

باوجود پشتوانه نظری و دینی، به کارگیری تفکر سیستمی در عمل با چالش‌ها و موانع جدی روبه‌رو است. آموزه‌های دینی نیز به عواملی اشاره می‌کنند که مانع از درک شبکه‌ای و سیستمی پدیده‌ها می‌شوند. قرآن کریم با اشاره به پیامدهای نگاه جزئی و گزینشی، در آیه‌ای مانند «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» (بقره: ۸۵) هشدار می‌دهد که نگاه سطحی و انتخابی به پدیده‌ها، مانع فهم درست کل نظام می‌شود. از این رو، بازخوانی تفکر سیستمی با تکیه بر آموزه‌های اسلامی اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. پژوهش‌های متعددی به موضوع تفکر سیستمی پرداخته‌اند. برای نمونه، زنجانی حسلوئی و همکاران (۱۳۹۵) به اولویت‌بندی راهکارهای استقرار تفکر سیستمی اخلاق محور در سازمان‌ها توجه کرده‌اند. همچنین، نوروزی (بدون سال) با بررسی رویکردهای سیستمی و کل نگر در سازمان‌ها، بر اهمیت نگرش جامع و تعامل اجزای سیستم تأکید کرده است. علاوه بر این، امیری (۱۳۸۴) نقش جامع‌نگری و تفکر استراتژیک را در مدیریت سازمان‌ها مطالعه کرده و نشان داده که این رویکردها می‌توانند به بهبود تصمیم‌گیری و مدیریت کلان کمک کنند. با این حال، بررسی موانع تفکر سیستمی از منظر آموزه‌های دینی، به ویژه آیات و روایات، در پژوهش‌های موجود چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

بر پایه این مبانی، پرسش اصلی پژوهش این است که موانع تحقق تفکر سیستمی از دیدگاه قرآن و روایات کدام‌اند و چگونه می‌توان با تکیه بر تعالیم وحیانی این موانع را شناسایی و رفع کرد؟ پاسخ به این پرسش، علاوه بر غنای مبانی نظری اندیشه اسلامی، می‌تواند راهکارهای عملی برای ارتقای تفکر سیستمی در سطح فردی و اجتماعی ارائه دهد و زمینه‌ساز تحقق نگرش کل نگر در مواجهه با پیچیدگی‌های جهان معاصر گردد.

۲- مفهوم شناسی

واژه «تفکر» از ریشه عربی «فکر» به معنای اندیشیدن، تأمل و به کارگیری ذهن در موضوعی خاص است. در کتاب لسان العرب آمده: «الْفِكْرُ: جَوْلَانُ الْقَلْبِ فِيمَا يَحْصُلُ فِيهِ»، یعنی به جریان افتادن ذهن در چیزی که به آن وارد می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵: ۲۵۱). راغب اصفهانی در تعریف تفکر می‌گوید: «التفكير قوة مُطَرِّدَةٌ لِلنَّفْسِ يَنْتَقِلُ بِهَا مِنْ أَمْرِ مَعْلُومَةٍ إِلَى أَمْرٍ مَجْهُولَةٍ؛ او تفکر را «حرکت نفس از معلومات به سوی مجهولات» معرفی کرده و آن را نیرویی می‌داند که ذهن را از شناخته‌ها به ناشناخته‌ها می‌برد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۷۱). ابن فارس نیز بیان می‌کند که تفکر زمانی رخ می‌دهد که قلب با عبرت گرفتن از چیزی عبور کند (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴: ۴۴۶). به گفته مصطفوی، تفکر فرآیندی است برای تحلیل و بررسی اطلاعات به منظور شناخت بهتر و

دستیابی به اهداف (مصطفوی، ۱۳۶۸، ۹: ۱۲۷). همچنین، طریحی تفکر را قوه‌ای ذهنی می‌داند که وظیفه‌اش مرتب‌سازی منطقی دانش ذهن است (طریحی، ۱۳۷۵، ۳: ۴۴۴).

در اصطلاح تفکر به‌عنوان یک فعالیت ذهنی در نظر گرفته شده است که به بررسی اطلاعات موجود و کشف مجهولات می‌پردازد. تفکر فرایندی ذهنی و سازمان‌یافته است که فرد از طریق حافظه، تخیل، تحلیل و استدلال به حل مسئله یا فهم پدیده‌ها می‌پردازد. غزالی تفکر را «چراغ قلب» می‌داند که انسان با آن راه سعادت یا شقاوت را تشخیص می‌دهد (غزالی، ۱۳۵۱، ۴: ۴۲۳). در کتاب الاسفار، تفکر به‌صورت «سیر عقلانی نفس از مبادی به مقاصد و از مقدمات به نتایج» تعریف شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ۳: ۲۸۷). به بیان دیگر، تفکر فرایندی آگاهانه و نظام‌مند است که با تحلیل، ارزیابی و بازسازی اندیشه‌ها، به دنبال دستیابی به حقیقت یا تصمیم‌گیری صحیح است.

سیستم ریشه در واژه یونانی دارد که به معنای «کل ساخته شده از اجزای مرتبط» است. این واژه از طریق لاتین و فرانسوی در قرن ۱۷ میلادی وارد زبان انگلیسی شد (oed, 2023: ذیل واژه سیستم) و در دوره مدرن (قرن ۱۹-۲۰) تحت تأثیر تحولات علمی غرب به فارسی راه یافت (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مدخل سیستم).

در اصطلاح سیستم‌ها شبکه‌هایی از روابط متقابل هستند که در طول زمان الگوهای رفتاری ایجاد می‌کنند (senge, 1990: 73). دنیل میدوز سیستم را مجموعه‌ای از اجزا می‌داند که به‌صورت سازمان‌یافته با یکدیگر همکاری می‌کنند تا به هدفی مشترک برسند (meadows, 2008: 188). در تعریفی دیگر لودویگفون برتالانفی نیز سیستم را مجموعه‌ای از اجزای در تعامل تعریف می‌کند که به‌عنوان یک کل یکپارچه برای دستیابی به اهدافی مشخص عمل می‌کنند (bertalanffy, 1968: 55) پیتز چکلند نیز معتقد است سیستم، کلیتی است که از طریق تعامل هدفمند اجزای خود، رفتاری را بروز می‌دهد که هیچ‌یک از اجزا، به‌تنهایی قادر به انجام آن نیستند (checkland 1999: 312). درنهایت می‌توان گفت: سیستم عبارت است از مجموعه‌ای از عناصر یا موضوعات با روابط مشخص که در صورت هرگونه تغییر در این روابط یا اجزا، بر دیگر اجزا، روابط میان آن‌ها و در نتیجه کل سیستم، بر روی هدف و غایت آن تأثیر می‌گذارد.

تفکر سیستمی که در گسترده‌ترین سطح مفهومی، دربرگیرنده مجموعه از متدولوژی‌های متنوع، سازوکارهای عملیاتی و بنیان‌های نظری است که بر شناسایی و تحلیل پویایی همبستگی‌های علی بین مؤلفه‌ها و روابط متقابل آن‌ها تأکید دارد (سنگه و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۱) تفکر سیستمی به معنای درک پدیده‌ها در چارچوب یک سیستم است. به زبان ساده، سیستم از اجزای به هم پیوسته-ای تشکیل می‌شود که با همکاری و تأثیرگذاری متقابل، یک کل را به وجود می‌آورند؛ به‌طوری‌که حذف هر بخش، کارایی کل این مجموعه را مختل می‌کند. هر سیستم چهار رکن اصلی دارد که شامل جریان ورودی، فرآیند پردازش، خروجی و بازخورد نهایی می‌باشد که این اجزا را هماهنگ نگه می‌دارد. (کالینز، ۱۳۸۶: ۱۴)

تفکر سیستمی در گسترده‌ترین مفهوم خود، شامل مجموعه‌ای از روش‌ها، ابزارهای عملیاتی و پایه‌های نظری است که بر شناسایی و تحلیل پویایی روابط علی و تعاملات متقابل میان اجزای یک سیستم تمرکز دارد (سنگه و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۱). به بیان ساده، تفکر سیستمی یعنی درک پدیده‌ها در قالب یک سیستم. سیستم از اجزای به‌هم‌پیوسته‌ای تشکیل شده که با همکاری و تأثیرگذاری متقابل، کلیتی یکپارچه را شکل می‌دهند؛ به‌گونه‌ای که حذف هر جزء، عملکرد کل مجموعه را مختل می‌کند. هر سیستم چهار رکن اصلی دارد: ورودی، فرآیند پردازش، خروجی و بازخورد نهایی که این اجزا را هماهنگ نگه می‌دارد (کالینز، ۱۳۸۶: ۱۴).

۳- موانع تفکر سیستمی

در عمل، به‌کارگیری تفکر سیستمی همواره ساده نیست و با چالش‌هایی همراه است. باوجود اجماع بر اهمیت و مزایای آن، شکافی بین آگاهی از این مفهوم و اجرای آن وجود دارد. این شکاف عمدتاً ناشی از موانع و محدودیت‌های گوناگون است. از این رو، شناسایی و رفع این موانع می‌تواند به بهره‌گیری مؤثرتر از تفکر سیستمی کمک کند. در ادامه به مهم‌ترین این موانع اشاره می‌شود:

۳-۱- جزءنگری

جزءنگری در برابر کل‌نگری قرار دارد، درحالی‌که تفکر سیستمی بر کل‌نگری استوار است و بر درک الگوهای تعاملی و وابستگی‌های متقابل میان اجزا تأکید می‌کند. جزءنگری که از غرق شدن در علوم تجربی و رویکردهای تحلیلی مبتنی بر تقلیل‌گرایی نشئت

می‌گیرد، به‌خودی‌خود ناپسند نیست و حتی در برخی حوزه‌های علمی (مانند زیست‌شناسی مولکولی یا فیزیک ذرات) ضروری است (descartes, 1998: 27). با این حال، نکته کلیدی این است که تکیه صرف بر جزءنگری، توانایی درک الگوهای حاکم بر پدیده‌ها و سیستم‌ها را محدود می‌کند. در سازمان‌ها نیز این وضعیت صدق می‌کند. تمرکز بیش‌ازحد بر اجزا و واحدها باعث می‌شود افراد و گروه‌ها به‌صورت جزیره‌ای عمل کنند. این رویکرد، هرچند ممکن است عملکرد برخی واحدها را بهبود بخشد، به عملکرد کلی سازمان آسیب می‌رساند (ackoff, 1994: 102).

این موضوع در احادیث و روایات مورد تأکید قرار گرفته است چنانکه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «إِلْيَمَانُ مَعْرِفَةُ بِالْقَلْبِ، وَإِقْرَارُ بِاللِّسَانِ، وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۶: ۱۷۸؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۵۷) آن حضرت، با تعریف ایمان به‌عنوان ترکیبی یکپارچه از شناخت قلبی، اقرار زبانی و عمل جوارحی، رویکرد جزءنگر در دین‌داری را صراحتاً نفی کرده و نشان می‌دهد که ایمان حقیقی نیازمند هماهنگی این سه بُعد است. این نگرش با آیه ۸۵ سوره بقره که می‌فرماید: «أَقْتُوْهُمْ نَوْءَ بَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُوْنَ بِبَعْضٍ»، هم‌راستاست؛ مصداق ایمان فدیة دادن و مصداق کفر قتل و بیرون راندن بود (قرشی، ۱۳۷۷: ۱؛ ۱۸۲) که هرگونه گزینشگری در پذیرش احکام الهی را نشانه نفاق و عهدشکنی می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱؛ ۲۹۵). همچنین بررسی منابع تفسیری نیز نشان می‌دهد که مفسران این آیه را دلیلی بر بطلان ایمان گزینشی و نقض عهد الهی تفسیر کرده‌اند. در این تفاسیر، رفتار یهود به‌گونه‌ای توصیف‌شده که به بخشی از احکام تورات — همچون وجوب فدیة دادن اسیران — پایبند بودند، اما در برابر بخش دیگر آن — مانند حرمت خونریزی و اخراج هم‌کیشان از دیارشان — سرپیچی می‌کردند؛ تناقضی که قرآن آن را مصداق «ایمان به بعض و کفر به بعض» دانسته و به‌شدت نکوهش کرده است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۱؛ ۲۸۷؛ ابن کثیر، ۱۴۲۰: ۱؛ ۲۱۱) حاصل این اجماع تفسیری آن است که دینداری گزینشی نه‌تنها بی‌اعتبار، بلکه مصداق روشن نفاق و نشانه‌ی بی‌تعهدی به حقیقت ایمان تلقی می‌شود.

افزون بر این، حدیث پیامبر (ص) «مَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي» (کلینی، ۱۳۷۵: ۵؛ ۴۹۶) هرگونه گزینشگری در سنت نبوی مردود است، به‌گونه‌ای که نادیده گرفتن حتی یک حکم (مانند روزه یا زکات)، فرد را از دایره پیروان حقیقی خارج می‌سازد. امام صادق (ع) نیز بایان «إِنَّ الْإِيْمَانَ عَمَلٌ كُلُّهُ»، بر ضرورت پایبندی به تمام احکام تأکید کرده (کلینی، ۱۳۷۵: ۲؛ ۳۹) و تقلیل ایمان به یک بُعد (مانند عبادات بدون اخلاق یا اعتقاد بدون عمل) را نادرست می‌داند. این آموزه‌ها با سوره لقمان (آیه ۱۷) که می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»، همخوانی دارد و نشان می‌دهد دین‌داری، مجموعه‌ای تفکیک‌ناپذیر از واجبات است که غفلت از هر جزء، کلیت ایمان را مخدوش می‌کند؛ مقصود اموری است که ثبات و پایداری در آن‌ها واجب است؛ و اصل عزم از ملزومات و مقطوعات امور است (طبرسی، ۱۳۷۷: ۵؛ ۶۵) بنابراین، حدیث امام علی (ع) با پیوند دادن ابعاد ایمان، جزءنگری را نه‌تنها «نقصان در ایمان»، بلکه «انحراف از مسیر توحید» می‌داند، به‌گونه‌ای که بر اساس آیه ۱۴ سوره حجرات، ایمان ظاهری بدون التزام باطنی و عملی، فاقد اعتبار است (ابن کثیر، ۱۴۲۰: ۴؛ ۲۳۵). ابوالفتوح رازی با رد هرگونه تناقض بین این دو مفهوم، برتری ایمان قلبی را استدلال کرده و ایمان را به‌عنوان استقرار قلبی همراه با تصدیق عملی تعریف می‌کند و آن را اخلاص درونی همراه با پاسخ‌گویی عملی توصیف می‌نماید (بحرانی، ۱۴۱۵: ۵؛ ۱۱۷)؛ این تحلیل تطبیقی، با تکیه بر رویکردهای روایی و تحلیلی کلاسیک، شواهدی محکم ارائه می‌دهد که ایمان ظاهری بدون عمق باطنی و تعهد عملی، نه‌تنها نقصان ایمانی بلکه انحرافی توحیدی است. این منابع نشان می‌دهند که رویکرد جزءنگر باروج جامعیت دین اسلام در تعارض است و بر اساس تعالیم قرآن و عترت، تنها با پایبندی به تمامیت ایمان می‌توان از خسران اخروی رهایی یافت.

۳-۲- فرافکنی

یکی از چالش‌های اصلی در تفکر سیستمی، گرایش به منفی‌نگری و سرزنش عوامل محیطی است. تفکر سیستمی به ما می‌آموزد که «علل ریشه‌ای مشکلات در درون سیستم نهفته است و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً به عوامل بیرونی نسبت داد» این رویکرد تأکید دارد که تمامی اسباب و علل مسائل، بخشی از ساختار سیستم به شمار می‌روند. در سازمان‌ها و جوامع، زمانی که افراد تنها نقش خود را در موقعیت محدود خویش تعریف می‌کنند، «اثرات اعمالشان بر سایر اجزای سیستم نادیده گرفته می‌شود» (argyris, 1990: 27). مطالعات نشان می‌دهد که افراد اغلب شرایط محیطی را مسئول ناکامی‌ها می‌دانند، درحالی‌که خود بخشی از سیستم هستند و نمی‌توان آن‌ها را جدا از آن در نظر گرفت. (ackoff, 1999: 17). تفکر سیستمی با تأکید بر «درون

سیستم به جای عوامل بیرونی»، رویکردی توسعه‌گرا ارائه می‌دهد که به رفع موانع ساختاری می‌پردازد (checkland, 1981: 34). جیم کالینز (۱۳۸۶، ۳۵) در کتاب از خوب به عالی، این مفهوم را با استعاره «پنجره و آینه» تبیین می‌کند: «رهبران متعالی، هنگام موفقیت، از پنجره به بیرون نگاه می‌کنند تا عوامل موفقیت را بیرون از خود جستجو کنند، اما در مواجهه با شکست، به آینه می‌نگرند و مسئولیت را بر عهده می‌گیرند».

دامنه عملکرد تفکر سیستمی در سطح جهانی و منطقه‌ای شکل می‌گیرد و این نگرش، درک متقابل فرهنگ‌ها را تسهیل می‌سازد. منفی‌نگری و تنگ‌نظری، اصلی‌ترین موانع در مسیر شکل‌گیری تفکر سیستمی به شمار می‌آیند، درحالی‌که ذهنیت سیستمیک «مثبت‌اندیش و تنوع‌پذیر» است. افرادی با چنین ذهنیتی، نه تنها از تعامل با گروه‌های گوناگون استقبال می‌کنند، بلکه همواره در پی یادگیری نیز هستند. جهان‌وطنی به معنای «احترام به تفاوت‌ها و پرهیز از پیش‌داوری»، از اصول کلیدی تفکر سیستمی به شمار می‌رود. این نگرش بر این باور استوار است که «تنوع، موتور نوآوری و بهبود سیستم‌های پیچیده است» (page, 2007: 89). اصول قرآنی و حدیثی نیز مخالف فرافکنی است چنانکه فرافکنی معاویه در جریان قتل عمار یاسر، نمادی از نقض آن اصول است که مسئولیت‌پذیری، وحدت و صداقت را پایه جامعه اسلامی می‌دانند. قرآن کریم با تأکید بر «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸)، مسئولیت رهبران در حفظ امانت‌های الهی را یادآوری می‌کند، اما معاویه با تحریف حدیث پیامبر (ص) درباره عمار «تَقْتُلُهُ الْفِئَةُ الْبَاغِيَّةُ» (ابن ابی فراس، ۱۳۶۹، ۲: ۹۶) نه تنها این مسئولیت را نادیده گرفت، بلکه با نسبت دادن قتل به امام علی (ع)، امانت‌داری در نقل حقایق را زیر پا گذاشت (طبری، ۱۴۰۷، ۳: ۵۴۰). این رفتار در تضاد آشکار با حدیث «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۲: ۳۸) است که مسئولیت همگانی در قبال نظام اجتماعی را گوشزد می‌کند. از سوی دیگر، قرآن کریم تزکیه نفس را اساس فلاح می‌داند: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا * وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» (شمس: ۹-۱۰)، در این چارچوب، تزکیه نه امری صرفاً فردی، بلکه فرآیندی مستمر در جهت تربیت اخلاقی و التزام عملی به شریعت است. (طوسی، ۱۳۸۹، ۱۰: ۳۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۲۷: ۱۱۶) اما معاویه با غفلت از محاسبه نفس «لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَحْسِبْ نَفْسَهُ» (فیض، ۱۴۰۶، ۴: ۳۱۳) به جای اصلاح درونی، به تحریف واقعیت‌ها روی آورد و سلامت سیستم سیاسی اسلام را با بحران مشروعیت روبه‌رو ساخت. این رویکرد در بحبوحه جنگ صفین، شکافی عمیق در وحدت امت اسلامی ایجاد نمود، درحالی‌که قرآن کریم هشدار می‌دهد: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران: ۱۰۳) «اعتصام» دست در چیزی زدن بود و اینجا کنایه از اتباع و استقامت است؛ و «حبل‌الله» اینجا قرآن است و پیمان الله با بنده در آن است. (انصاری، ۱۳۷۱، ۲: ۲۳۱) و پیامبر (ص) جامعه اسلامی را به «جسد واحد» تشبیه می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۵۸: ۱۵۰). در بررسی تفسیری آیه شریفه، شیخ محمدجواد مغنیه، با تحلیلی جامعه‌شناختی، وحدت را به‌عنوان پیوندی قوی‌تر از روابط نسبی، ضروری برای پایداری امت اسلامی در برابر تقسیم‌بندی‌های حزبی می‌داند. (مغنیه، ۱۴۲۴، ۲: ۱۲۵) ولی معاویه با ترویج «دیگری‌سازی» اعتماد عمومی را ویران نمود؛ اقدامی که قرآن به‌صراحت نهی می‌کند: «وَلَا تَلْسُؤُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۴۲). این فرافکنی، مصداق بارز نفاق قرآنی است که در سوره مبارکه صف توصیف شده است: «يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ» (صف: ۲-۳) وعده‌های دروغین معاویه، نمونه برجسته رفتار منافقانه است که قرآن آن را نهی می‌کند: «چرا چیزی می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟ این کار نزد خدا بسیار ناپسند است» (قمی، ۱۳۶۳، ۲: ۳۶۵)؛ زیرا معاویه به‌جای پذیرش مسئولیت، دروغ را به سپاه امام علی (ع) نسبت داد و خود را به امتیازی واهی منسوب کرد؛ رفتاری که پیامبر (ص) در حدیثی آن را نشانه «أَكْذَبُ النَّاسِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۵، ۴: ۳۵۹) می‌داند. دستگاه اموی با مشروعیت بخشیدن به چنین اقداماتی، الگویی از حکمرانی را تثبیت کرد که در آن «توجیه‌گری بیرونی» جایگزین «اصلاح‌گری درونی» شد، درحالی‌که امام علی (ع) بر «مَنْ أَصْلَحَ سَرِيرَتَهُ أَصْلَحَ اللَّهُ عَالِيَّتَهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۵، ۴: ۳۹۶؛ حر عاملی، ۱۳۷۴، ۱۵: ۲۹۷). تاریخ‌نگارانی مانند طبری به‌روشنی به این انحرفات اشاره کرده‌اند و نشان داده‌اند که فرافکنی معاویه صرفاً یک تاکتیک سیاسی نبود، بلکه نقض آشکار تفکر سیستمی اسلام بود که بر شفافیت، مسئولیت‌پذیری و وحدت به‌عنوان پایه‌های حکمرانی تأکید دارد (طبری، ۱۴۰۷، ۳: ۵۴۰). این رویداد، اهمیت بازخوانی تاریخ اسلام با نگاهی انتقادی به ساختارهای قدرت و تمرکز بر پیوند اصول اخلاقی با سیاست‌ورزی را آشکار می‌کند.

۳-۳- تفکر دوگانه

درک دوقطبی از پدیده‌ها، مانند سیاه یا سفید دیدن مسائل، مانعی ساختاری در مسیر شکل‌گیری تفکر سیستمی ایجاد می‌کند. نگرش «صفر و یک» یا دوگانه‌انگاری و پایبندی به منطق تقلیل‌گرایانه «یا این/یا آن»، نه تنها به توقف شناخت منجر می‌شود، بلکه توانایی تحلیل پویا را در چارچوب الگوهای فکری محدود و خودارجاع محبوس می‌کند و نشانه‌ای از «ساده‌سازی بیش‌ازحد» در برابر پیچیدگی‌های دنیای امروز است. این نوع تحلیل نه تنها با واقعیت‌های چندلایه سیستم‌ها ناسازگار است، بلکه خلاقیت را نیز از بین می‌برد (amabile, 1996: 15). افرادی که به چارچوب‌های دوگانه تکیه می‌کنند، اغلب در دام «الگوهای ذهنی خودساخته» گرفتار می‌شوند و نمی‌توانند تعاملات پویای سیستم را درک کنند. این نگاه ساده‌انگارانه با دوگانگی، نه تنها نوآوری را محدود می‌کند، بلکه به شکل‌گیری «چارچوب‌های شناختی ایستا» منجر می‌شود که برای رهایی از آن‌ها نیاز به تفکری فراتر از دوگانه‌انگاری است. (kahneman, 2011: 87).

یک رخداد می‌تواند به‌طور هم‌زمان تأثیرات متفاوتی بر بخش‌های مختلف سیستم داشته باشد و معنای آن بسته به «زاویه دید ناظر» تغییر کند این ایده که «هر پدیده ممکن است حالتی متفاوت از تمامی حالات شناخته شده داشته باشد»، اساس درک پیچیدگی در نظریه سیستم‌های پیچیده است. رویکرد سیستمی با تأکید بر «درک چندبعدی و پویا»، توانایی تحلیل آشفتگی و پیچیدگی را فراهم می‌آورد (checkland, 1981: 107). زمانی که تصور می‌کنیم پدیده‌ای را «فهمیده‌ایم»، درواقع آن را در قالب‌های ساده‌سازی شده تقلیل داده‌ایم جستجوی راه‌حل‌های ساده مانند «یا این یا آن»، نشانه‌ای از ناتوانی در مواجهه با مسائل چندعاملی است این ناکارآمدی، واقعیت را تحریف می‌کند و راهبردهای مقابله را به «پاسخ‌های سطحی» تبدیل می‌کند (taleb, 2010: 9). کریشنا مورتی فرایند روان‌شناختی این چارچوب‌های ذهنی را توضیح می‌دهد: «ذهن انسان به الگوهای ثابت عادت می‌کند و در برابر تغییر مقاومت می‌کند. این مقاومت ناشی از ترس از ناشناخته‌هاست. سلول‌های مغز الگوهای امنی ایجاد می‌کنند و هرگونه تلاش برای شکستن آن‌ها، اضطرابی عمیق به وجود می‌آورد» (krishnamurti, 1969: 45).

آموزه‌های اسلامی با انتقاد صریح از تفکر دوگانه (سیاه‌وسفید دیدن پدیده‌ها) و تعصب بیجا، بر ضرورت خردورزی، اعتدال و عدالت تأکید می‌کنند. قرآن کریم با معرفی امت اسلامی به‌عنوان «أُمَّةٌ وَسَطًا» (بقره: ۱۴۳)، هرگونه افراط و تفریط و قطب‌بندی کاذب را نفی می‌کند و بر لزوم تعادل در اندیشه و عمل تأکید می‌نماید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱: ۳۲۱). التبیان با تأکید بر مفهوم «الوسط» به معنای عدالت و میانه‌روی، بیان می‌کند که امت اسلامی باید در عمل و اندیشه، بین افراط و تفریط تعادل را حفظ کند. (طوسی، ۱۳۸۹، ۲: ۵) این نگرش با آیه «رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا» (حدید: ۲۷) افراط در زهد را محکوم می‌کند، تکمیل می‌شود و نشان می‌دهد حتی عبادت خارج از چارچوب شرع، به مثابه تعصب نادرست است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۳: ۲۹۰). «رهبانیت» اختراعی شخصی و بدعتی از سوی مسیحیان بود که خدا آن را بر آنان واجب نکرده بود (ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸، ۱۹: ۴۴). از سوی دیگر، قرآن با نهی از «تَنَابُزُوا بِالْأَلْقَابِ» (حجرات: ۱۱)، هرگونه برچسب‌زنی متعصبانه را رد می‌کند، چراکه این رفتار کرامت انسانی و وحدت اجتماعی را نقض می‌نماید (ابن کثیر، ۱۴۲۰، ۱۰: ۳۳۰۴). این آیه چارچوبی اخلاقی برای گفتار اجتماعی ترسیم می‌کند که هدف آن پاسداشت حرمت افراد و تحکیم روابط بر پایه احترام متقابل است. (ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸، ۱۸: ۳۰-۳۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۹: ۲۰۴).

هم‌راستا با این آیات، خداوند در آیه‌ای دیگر تأکید می‌کند «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا» (مائده: ۸) به این معنا که حتی دشمنی نباید مانع انصاف شود و هرگونه تعصب در قضاوت را نفی می‌نماید (حقی، ۱۳۳۰، ۲: ۳۵۹). مفسران در تفسیر این آیه اتفاق نظر دارند که «قوم» به دشمنان خیر و عدالت اشاره دارد که ممکن است با کینه و نقشه‌های خود مانع رفتار عادلانه شوند، اما این امر نباید عدالت را مختل کند (معنیه، ۱۴۲۴، ۳: ۲۶). رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم در حدیثی می‌فرماید: «إِنَّ الْعَقْلَ عِقَالٌ مِنَ الْجَهْلِ وَالنَّفْسَ مِثْلُ أُخْبَثِ الدَّوَابِّ، فَإِنْ لَمْ تُعَقَّلْ حَارَتْ». (نوری، ۱۴۰۸، ۱: ۸۳؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳، ۱: ۱۵)، بر ضرورت اجتناب از دوگانه‌انگارهای ساده‌لوحانه تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که عقلانیت واقعی نیازمند حفظ تعادل میان جنبه‌های مختلف است. افزون بر این، امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ تَعَصَّبَ أَوْ تَعَصَّبَ لَهُ فَقَدْ خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِيمَانِ» (شعیری، ۱۳۸۴، ۱: ۱۶۲) که تعصب ورزی را ناقض ایمان می‌داند، زیرا ایمان حقیقی بر پایه انصاف و رد جانب‌داری‌های کورکورانه است. این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند اسلام با ارائه نظام اخلاقی پیچیده، پیروان خود را از گرفتار شدن در دام تفکر «یا این یا آن» بر حذر می‌دارد و به جای آن،

رویکردی جامع و مبتنی بر تعادل را ترویج می‌کند که در آن حقایق با در نظر گرفتن ابعاد مختلف تحلیل می‌شوند. این تحلیل بیانگر آن است که اسلام با نفی تفکر دوگانه و تعصب، انسان‌ها را به‌سوی درکی عمیق‌تر از حقایق، مبتنی بر خردورزی و انصاف، هدایت می‌کند.

۳-۴- عدم تمرکز بر وقایع

تمرکز بر رویدادهای منفرد به‌عنوان رویکردی غالب در درک پدیده‌ها، ما را به «توهم علیت ساده‌انگارانه» گرفتار می‌کند. این نگرش، با تقلیل زندگی به مجموعه‌ای از وقایع مجزا، «الگوهای تغییرات ساختاری و بلندمدت» را نادیده می‌گیرد مطالعات نشان می‌دهند که انسان‌ها به دلیل سوگیری‌های شناختی، در برابر درک فرآیندهای تدریجی، مانند فروپاشی اکوسیستم‌ها یا تشدید نابرابری‌های اجتماعی، از «رویدادهای ناگهانی» غافل می‌مانند (gladwell, 2000: 229). استعاره «قورباغه در آب گرم» (که ناتوانی در تشخیص تغییرات تدریجی را نشان می‌دهد)، به‌خوبی بیانگر این نقص شناختی است (senge, 1990: 22). رسانه‌ها با بزرگ‌نمایی رویدادهای شوک‌آور (مانند مرگ ناگهانی یک فرد)، «تمرکز عمومی» را از ریشه‌های سیستماتیک مشکلات (نظیر فقر ساختاری یا ناکارایی نظام سلامت) منحرف می‌کنند (chomsky, 1988: 9). در مقابل، مرگ تدریجی هزاران انسان بر در بُعد روایی، امام علی (ع) بایان «قِيمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُخْسِنُهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۰، ۱: ۴۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۴۲۰)، ارزش انسان را به کیفیت مهارت‌هایش گره می‌زنند، نه کمیت اعمال. امام صادق (ع) نیز هشدار می‌دهد که تمرکز بر کمیت عبادات (طول رکوع) بدون توجه به صلاحیت اخلاقی، نظام دین‌داری را از مسیر حقیقی خود منحرف می‌کند (کلینی، ۱۳۷۵، ۲: ۱۰۵). این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر تقلیل‌گرایی کمی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی هدایت می‌کند که در آن، کمیت تنها در پرتو کیفیت و ارتباط با کل معنا می‌یابد. به تعبیر قرآن، حقیقت زمانی آشکار می‌شود که ذره‌های اعمال در شبکه‌ی عدالت الهی جای گیرند، نه در انزوای عددی بی‌ارتباط با غایت هستی.

۳-۵- تفکر قالبی

تفکر قالبی مانند زنجیری نامرئی، ذهن را در چارچوب «الگوهای شناختی پیش‌ساخته» محبوس می‌کند. پیش‌فرض‌ها و تصورات پیشین، با ایجاد سوگیری تأییدی، فرایند شناسایی محدودیت‌های خودساخته را دشوار می‌کنند. این پدیده در آزمایش کلاسیک «معمای ۹ نقطه با ۴ خط» به‌وضوح نشان داده می‌شود که در آن افراد به دلیل «قیود ذهنی ناخودآگاه»، مرزهای مسئله را گسترده‌تر از حد واقعی در نظر می‌گیرند (Guilford, 1967: 81). چنین محدودیت‌هایی نه تنها مانع خلق راه‌حل‌های نوآورانه می‌شوند، بلکه «تحریف ادراکی» از واقعیت را نیز تقویت می‌کنند (Argyris, 1990: 42). ابن خلدون در تحلیل این الگوی ذهنی تأکید می‌کند: «ذهن انسان به دلیل عادت به الگوهای آشنا، از درک امور خارج از چارچوب‌های شناخته‌شده ناتوان است. این عادت‌پذیری، ریشه در طبیعت محافظه‌کارانه شناخت بشری دارد» (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۲۳۴). از منظر روانشناسی، «مالکیت فکری» و وابستگی به «منیت» به‌عنوان عوامل اصلی تثبیت تفکر قالبی شناخته می‌شوند. هاوکینز در این باره می‌گوید: «وابستگی به افکار شخصی، آن‌ها را به ایدئولوژی‌های غیرقابل انعطاف تبدیل می‌کند. این جزمیت، نه تنها خلاقیت را از بین می‌برد، بلکه گفت‌وگوی سازنده را نیز مختل می‌کند» (Hawkins, 2011: 119). گسترش «چارچوب‌های شناختی فراخ» با بهره‌گیری از تکنیک‌هایی مانند «تفکر جانبی» (De Bono, 1970: 210)، می‌تواند راهگشای عبور از این محدودیت‌ها باشد.

پیش‌داوری و تفکر قالبی، به‌عنوان موانع اصلی در مسیر شناخت حقیقت در نظام اسلامی، با تأکید قرآن و روایات بر مفاهیمی مانند تحقیق و پرهیز از گمان بی‌اساس به چالش کشیده شده‌اند. این دیدگاه با آیه «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء: ۳۶) تقویت می‌شود که هرگونه قضاوت بدون پایه علمی را رد کرده و خردورزی مبتنی بر تحقیق را ضروری می‌شمارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۲: ۲۲۱) این آیه به‌صراحت انسان را از گفتار یا عملی بدون علم نهی می‌کند و تأکید دارد که هر فرد در برابر آنچه با گوش، چشم و قلب خود درک می‌کند، مسئول است (مغنیه، ۱۴۲۴، ۵: ۴۳۹؛ حویزی، ۱۴۱۵، ۳: ۱۶۴). همچنین سوره‌ی نجم (آیه ۲۸) پیروی از گمان را عامل گمراهی معرفی می‌کند، رویکردی که در تفسیر نمونه آن را هشدار علیه تعمیم‌های ناروا بر اساس تجربیات محدود می‌داند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۲: ۳۰۷) قرآن تصریح می‌کند که ظن، جایگزین علم نیست و هیچ‌گاه نمی‌تواند جایگاه

علم و یقین را پر کند؛ لذا هرگونه تصمیم یا باور بر پایه گمان و بدون علم، می‌تواند منشأ خطا و گمراهی باشد (طبرسی، ۱۳۷۲، ۹: ۲۶۹).

در بُعد روایی، امام علی (ع) در حکمت ۳۴۷ نهج‌البلاغه شتاب‌زدگی در قضاوت‌های نادرست را عاملی برای شکل‌گیری گمان‌های بی‌اساس می‌داند. همچنین امام صادق (ع) بایان «مَنْ قَضَىٰ بَغْيٍ عِلْمٍ كَانَ فِي النَّارِ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ۱: ۲۵۴) به پیامدهای اخروی قضاوت بدون دانش هشدار می‌دهد. این مجموعه به‌هم‌پیوسته از آیات و روایات نشان می‌دهد که اسلام با محوریت عدالت به‌عنوان اصل غیرقابل‌چشم‌پوشی، تحقیق به‌عنوان روش‌شناسی شناخت و نفی ظن به‌عنوان ضد معرفت، انسان را به عبور از کلیشه‌های ذهنی و مواجهه عینی با واقعیت دعوت می‌کند. این نظام نه‌تنها پیش‌داوری را نقض اخلاق دینی می‌داند، بلکه آن را مخالف خردورزی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شمارد که درنهایت، وحدت جامعه و تحقق عدالت را به خطر می‌اندازد.

۳-۶- توجه به علائم به جای علل

مغالطه تمرکز بر علائم به‌جای علل ریشه‌ای، یکی از چالش‌های کلیدی در تحلیل سیستم‌های پیچیده است. در این سیستم‌ها، «علائم» به‌عنوان نشانه‌های سطحی مشکلات، اغلب توجه را از «علل ساختاری» منحرف می‌کنند (Senge, 1990: 14). این پدیده از «سوگیری تقلیل‌گرایانه» ناشی می‌شود که در آن، تحلیلگران به‌جای بررسی حلقه‌های پیچیده علی، بر رویدادهای منفرد تمرکز می‌کنند. مطالعات نشان می‌دهد که بیش از ۷۰٪ خطاهای راهبردی در سازمان‌ها به دلیل «ناتوانی در تمایز بین علائم و علل» رخ می‌دهد (Ackoff, 1999: 45).

تفکر سیستمی با تأکید بر «تحلیل چند سطحی»، لایه‌های پنهان تعاملات (نظیر قوانین نانوشته سازمانی یا هنجارهای فرهنگی) را شناسایی می‌کند به‌عنوان مثال، افزایش نرخ جرم و مصرف بستنی در تابستان، یک «همبستگی کاذب» است که ناشی از متغیر سوم (مانند دمای هوا) است این مثال کلاسیک نشان می‌دهد که «استنتاج علی از داده‌های همبستگی» چگونه می‌تواند به خطاهای فاجعه‌بار بینجامد (Taleb, 2010: 52). راسل ایکاف در انتقاد از این هشدار می‌دهد: «یک اونس درک از روابط علی، ارزشمندتر از تئرها دانش مبتنی بر همبستگی است. سیستم‌ها را نمی‌توان با داده‌های سطحی درک کرد؛ بلکه باید ساختارهای زیربنایی را کشف کرد» (Ackoff, 2006: 12).

توجه صرف به علائم و غفلت از ریشه‌های مشکلات در تعالیم اسلامی به‌عنوان رویکردی بی‌بنیان محکوم‌شده است، چراکه قرآن و روایات با تأکید بر ضرورت تحلیل علی و شناخت عمیق مسائل، حل واقعی مشکلات را درگرو درک علل بنیادین می‌دانند. قرآن کریم بایان «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» (روم: ۴۱)، فساد محیط‌زیست را نه به‌عنوان پدیده‌ای مستقل، بلکه به‌عنوان نشانه‌ای از رفتارهای نادرست انسان‌ها معرفی می‌کند، رویکردی که علامه طباطبایی آن را هشدار برای توجه به اصلاح ریشه‌ای به‌جای مبارزه با علائم ظاهری می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۶: ۲۳۴) قرآن کریم فساد در خشکی و دریا را پیامدی مستقیم از گناهان و نافرمانی انسان‌ها معرفی می‌کند و تأکید می‌کند که جنگ، اسراف و ترک فرائض الهی، نظم طبیعی و حیات موجودات را مختل می‌سازد (مغنیه، ۱۴۲۴، ۶: ۱۴۷). این نگاه در آیات کتاب الهی با تأکید بر «لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال: ۵۳) تکمیل می‌شود، چراکه طبق تفاسیر، تغییرات بیرونی تنها با تحول درونی امکان‌پذیر است و تمرکز بر علائم بدون شناخت علل، نتیجه‌ای جز دوری از حقیقت ندارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۷: ۱۵۶) در تفسیر روض الجنان و روح الجنان نیز آمده است که خداوند هیچ نعمتی را به نعمت تبدیل نمی‌کند مگر آنکه انسان‌ها نیت و فعل خود را تغییر دهند و به‌جای شکر نعمت، کفران ورزند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ۹: ۱۳۷). هم‌زمان در سوره‌ی بقره با نقد ادعای اصلاح‌طلبی افرادی که درواقع فسادگرند «إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ» (بقره: ۱۱-۱۲)، نشان می‌دهد که ظاهرسازی و توجه به نشانه‌های سطحی، نه‌تنها راهگشا نیست، بلکه خود عاملی برای تشدید بحران‌هاست (اشکوری، ۱۳۷۳، ۱: ۱۴). تفسیر التبیان توضیح می‌دهد که گاهی آنان تصویری از اصلاح دارند، اما آنچه انجام می‌دهند در حقیقت خلاف دستور الهی است و نتیجه‌ای جز گمراهی و اختلال در جامعه به همراه ندارد (طوسی، ۱۳۸۹، ۱: ۷۵).

در بُعد روایی، پیامبر اکرم (ص) در کلامی هشدار می‌دهد که «مَنْ عَمِلَ عَلَىٰ غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ» (شیخ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۴۳۸) اشاره‌ای به اینکه اقدامات ناآگاهانه و مبتنی بر علائم، فساد را بیش از اصلاح گسترش می‌دهد. پیامبر اکرم (ص)

بابیان «فَضْلُ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ فَضْلِ الْعِبَادَةِ» (ابن شعبه، ۱۳۶۳، ۱: ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۲: ۱۸)، اولویت دانش بر اعمال ظاهری را گوشزد می‌کند و این در حالی است که امام صادق (ع) با عبارت «مَنْ ذَاوَى الْعِلَّةِ بَغِيْرَ مَعْرِفَةٍ فَقَدْ أَسَاءَ إِلَيْهَا» (کلینی، ۱۳۷۵، ۱: ۳۷)، درمان علائم بدون شناخت علل را آسیبی جبران‌ناپذیر می‌خواند. این شبکه‌ی به‌هم‌پیوسته‌ی آیات و روایات، نظام فکری اسلام را در مقابله با ضعف فکری ترسیم می‌کند که در آن، شناخت علل به‌مثابه پیش‌شرط هرگونه اصلاح پایدار و دانش به‌عنوان ابزاری برای عبور از ظواهر فریبنده به شمار می‌رود. چنین رویکردی نه‌تنها تمرکز بر علائم را بی‌ثمر می‌داند، بلکه آن را به‌مثابه عاملی برای تشدید مشکلات و دوری از حقیقت قلمداد می‌کند، چراکه به تعبیر قرآن، تغییر واقعی تنها با نگاه عمیق به «مَا بِنَفْسِهِمْ» (انفال: ۵۳) و عبور از دام ظاهرپرستی ممکن می‌شود.

۷-۳- تفکر تحلیلی

محدودیت ذاتی تفکر تحلیلی در مواجهه با سیستم‌ها، ناشی از «تجزیه کل به اجزاء» ناشی می‌شود که ویژگی‌های نوظهور سیستم را نادیده می‌گیرد این رویکرد با تجزیه سیستم به عناصر تشکیل‌دهنده‌اش، «تعاملات پویا» و «وابستگی‌های متقابل» اجزا را تخریب می‌کند در مقابل، «تفکر ترکیبی» با نگرش کل‌نگر، سیستم را به‌عنوان یک موجودیت یکپارچه تحلیل می‌کند که رفتار آن از روابط غیرخطی اجزا ناشی می‌شود (Checkland, 1981: 20).

در تقابل تحلیل و ترکیب، تقابل تحلیل، متمرکز بر «تجزیه سیستم به اجزای ساده‌تر» است، اما خطر «تقلیل‌گرایی افراطی» را به همراه دارد و تقابل ترکیب، با تمرکز بر «الگوهای ارتباطی»، درک سیستم را در بستر محیط فراگیر آن ممکن می‌سازد (Senge, 1990: 10). دراین‌بین اصل ناکارایی جمعی اجزاء نکته حائز اهمیت است که بهینه‌سازی مستقل اجزاء لزوماً به بهینه‌سازی کل سیستم نمی‌انجامد مثال کلاسیک «خودروی ساخته‌شده از بهترین قطعات» نشان می‌دهد که نبود هماهنگی بین اجزاء، عملکرد کل را تخریب می‌کند به همین ترتیب، یک «تیم فوتبال متشکل از ستاره‌های فردی»، بدون هماهنگی تیمی، به‌ندرت به موفقیت دست می‌یابد (Katzenbach & Smith, 1993: 40).

و اینجا ضرورت، گذار از جزء به کل را بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد که شناخت سیستم‌های پیچیده مستلزم «گذار از سطح به عمق» و «درک روابط علی‌چندلایه» است همان‌گونه که «ویژگی‌های آب» (نظیر جریان یا شفافیت) را نمی‌توان از مطالعه جداگانه اتم‌های اکسیژن و هیدروژن پیش‌بینی کرد، خواص کلان سیستم‌ها نیز برآیند تعاملات اجزا هستند (Holland, 2014: 48). در دستورات اسلامی، تفکر تحلیلی اگرچه به‌عنوان ابزاری ضروری برای شناخت جزئیات تلقی می‌شود، اما زمانی که به‌صورت تک‌بعدی و بدون درک جامع از روابط سیستماتیک اجزای هستی به کار رود، می‌تواند به مانعی جدی برای تفکر سیستمی تبدیل گردد. قرآن کریم با خطاب تند به کسانی که مردم را به نیکی فرمان می‌دهند، ولی خود را فراموش می‌کنند (بقره: ۴۴)، نقدی عمیق بر رویکرد تحلیلی ناقص وارد می‌کند که در آن، فرد باوجود تسلط بر جزئیات نظری (مطالعه کتاب)، از تطبیق آن بر خویش غافل می‌ماند. علامه طباطبایی این رفتار را نمونه‌ای از «جزء‌گرایی تحلیلی» می‌داند که پیوند بین دانش و عمل را قطع کرده و وحدت نظام اخلاقی را مخدوش می‌کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱: ۲۳۴) چنین رفتاری نه‌تنها در عرصه علم و اخلاق آسیب‌زا است، بلکه موجب می‌شود که آموزه‌های دینی در جامعه اثرگذار نباشد. برخی از این افراد، اموال فقرا را برای منافع شخصی خودمصرف می‌کنند و باوجود توصیه دیگران به نیکی، خود از انجام آن باز می‌مانند (بحرانی، ۱۴۱۵، ۱: ۲۰۵-۲۰۷). این نقد آنجایی تشدید می‌شود که قرآن کریم، زندگی دنیا را «لَعِبٌ وَلَهْوٌ» می‌خواند (حدید: ۲۰) و طبق تفسیر نمونه، هشدار می‌دهد که تمرکز تحلیلی بر مادیات، انسان را از درک غایت‌شناسی الهی و شبکه‌ی به‌هم‌پیوسته‌ی هستی باز می‌دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۳: ۳۰۵). محدودیت‌های ذاتی عقل بشری در بخشی از سوره انعام نیز آشکار می‌شود؛ جایی که پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ» (انعام: ۵۰) و علامه طباطبایی توضیح می‌دهد که تفکر تحلیلی محض، به دلیل ناتوانی در احاطه بر غیب، نیازمند تکمیل با تفکر سیستمی توحیدی است که مبتنی بر اعتماد به علم نامحدود الهی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۷: ۱۸۹). التبیان نیز تأکید می‌کند که پیامبر میزان معرفت خود را به آنچه خداوند به او آموخته محدود می‌کند و این محدودیت نشانگر ضرورت تکمیل تفکر تحلیلی با تفکر سیستمی توحیدی است (طوسی، ۱۳۸۹، ۴: ۱۴۲-۱۴۳).

در بُعد روایی، رسول خدا (ص) فرمود: کسی که ندانسته عملی انجام دهد خراب کردنش از درست کردنش بیشتر است. (کلینی، ۱۳۷۵، ۴۴: ۱)، اشاره‌ای به اینکه تحلیل‌های ناقص و شتاب‌زده (مانند تصمیم‌گیری‌های مدیریتی مبتنی بر داده‌های جزئی) می‌تواند کل نظام را متلاشی کند. دربیانی دیگر رئیس مکتب جعفری با عبارت «إِيَّاكَ أَنْ تَنْظُنَّ أَنَّ الْعَقْلَ يُدْرِكُ كُلَّ شَيْءٍ» (کلینی، ۱۳۷۵، ۴۳: ۱)، مرزهای شناخت تحلیلی را نشان می‌دهد و ضرورت تکمیل آن با وحی را یادآور می‌شود. این دستورات درمجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر جزء گرایی تحلیلی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی سوق می‌دهد که در آن، اجزای هستی نه به صورت پراکنده، بلکه در چارچوب شبکه‌ای هدفمند الهی معنا می‌یابند. به تعبیر قرآن، شناخت حقیقی تنها زمانی محقق می‌شود که تحلیل‌های جزئی‌نگر با کل‌نگری مبتنی بر «مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال: ۵۳) و اعتماد به علم غیب الهی (انعام: ۵۰) ترکیب گردد تا انسان از دام تقلیل‌گرایی تحلیلی رهایی یابد و در پرتو نظام یکپارچه‌ای هستی، به تعادل بین عقل و وحی دست پیدا کند.

۳-۸- کمیت گرایی

کمیت گرایی به عنوان مانعی برای تفکر سیستمی، با تقلیل پدیده‌ها به شاخص‌های عددی، «ویژگی‌های کیفی سیستم» نظیر انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری و نوآوری را نادیده می‌گیرد راسل ایکاف تمایز بنیادینی بین «رشد» به معنای افزایش کمی (اندازه/تعداد) و «توسعه» به مثابه بهبود کیفی (شایستگی/توانمندی) قائل می‌شود. او تأکید می‌کند «توسعه، فرایندی درونی است که نیازمند یادگیری، خردورزی و افزایش ظرفیت‌های سازگاری است، درحالی‌که رشد صرفاً انباشت بیرونی منابع است» (Ackoff, 2006: 58). در روبرو شدن رشد و توسعه دیده می‌شود، تقابل رشد، افزایش خطی در معیارهای کمی (نظیر تولید ناخالص داخلی) که ممکن است بدون بهبود کیفیت زندگی همراه باشد را دارد درحالی‌که تقابل توسعه، فرایندی غیرخطی که بر «ساختارهای نهادی»، «سرمایه انسانی» و «پایداری اکولوژیک» متمرکز است را دارا می‌باشد (Sen, 1999: 5).

در روبرو شدن کارایی و اثربخشی، تقابل کارایی به انجام درست کارها (بهینه‌سازی منابع) که ممکن است به «بهینه‌سازی محلی به هزینه کل سیستم» بینجامد گفته می‌شود درحالی‌که تقابل اثربخشی به انجام کارهای درست (تحقق اهداف کلان) که مستلزم درک «وابستگی‌های متقابل سیستم» است می‌باشد به طور مثال، افزایش کارایی تولید یک محصول ناکارآمد، تنها «اتلاف منابع را سیستماتیک می‌کند» (Deming, 1986: 19) از منظری دیگر می‌توان گفت توسعه به مثابه فرایند درونی می‌باشد و این در حالی است که توسعه را نمی‌توان از طریق انتقال بیرونی (نظیر کمک‌های مالی) محقق کرد، چراکه مستلزم «تغییر پارادایم‌های ذهنی» و «ظرفیت‌سازی نهادی» است این فرایند، مبتنی بر «خرد جمعی» و «یادگیری سازمانی» است (Nonaka & Takeuchi, 1995: 19-63).

در تعالیم اسلامی، کمیت گرایی تک‌بعدی به عنوان مانعی برای تفکر سیستمی شناخته می‌شود، چراکه با تقلیل واقعیت به اعداد و ارقام، از درک روابط کیفی، ابعاد معنوی و شبکه‌ای به هم پیوسته‌ی هستی غافل می‌ماند. قرآن کریم با تشبیه انفاق بدون نیت خالص به باغی بی‌ثمر (بقره: ۲۶۵)، تأکید می‌کند که ارزش واقعی اعمال نه در کمیت، بلکه در تأثیر پایدار و ارتباط با نظام الهی است؛ امری که علامه طباطبایی آن را عاملی برای بی‌اثر شدن اعمال در نظام هستی می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۴۵۶). این نقد در سوره توبه تشدید می‌شود، آنجا که قرآن اولویت دادن به کمیت روابط خانوادگی «پدران و پسران» بر رابطه با خدا را محکوم می‌کند (توبه: ۳۷) و در تفسیر نمونه توضیح می‌دهد که این رویکرد، انسان را از نظام توحیدی جدا می‌سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۷: ۳۲۱). در آیه ۳۷ سوره توبه، موضوع «نسیء» یا تأخیر دادن ماه‌های حرام، به عنوان یکی از رفتارهای جاهلیان معرفی شده است که آثار آن در بی‌اثر شدن اعمال و افزایش گمراهی انسان آشکار می‌شود. مفسران شیعه این پدیده را تفسیر کرده‌اند؛ به گونه‌ای که تفسیر القمی آن را تغییر جایگاه حلال و حرام و عاملی برای افزوده شدن کفر می‌داند (قمی، ۱۳۶۳، ۱: ۲۹۰). حتی درجایی دیگر که به «مِثْقَالَ ذَرَّةٍ» اشاره دارد، هدف نهایی، نمایش شبکه‌ای عدالت الهی است که در آن، ذره‌های نیک و بد در تعادل کل نظام مؤثرند (زلزال: ۷-۸)، بر اساس تفاسیر گوناگون، آیهی «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ...» بر عدالت مطلق الهی و تأثیر حتی خردترین اعمال دلالت دارد. (قمی، ۱۳۶۳، ۲: ۴۳۴؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ۷: ۵۹۸).

در بُعد روایی، امام علی (ع) بایان «قِيمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُخْسِنُهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۰، ۱: ۴۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۴۲۰)، ارزش انسان را به کیفیت مهارت‌هایش گره می‌زند، نه کمیت اعمال. امام صادق (ع) نیز هشدار می‌دهد که تمرکز بر کمیت عبادات (طول رکوع) بدون توجه به صلاحیت اخلاقی، نظام دین‌داری را از مسیر حقیقی خود منحرف می‌کند (کلینی، ۱۳۷۵، ۲: ۱۰۵). این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر تقلیل‌گرایی کمی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی هدایت می‌کند که در آن، کمیت تنها در پرتو کیفیت و ارتباط با کل معنا می‌یابد. به تعبیر قرآن، حقیقت زمانی آشکار می‌شود که ذره‌های اعمال در شبکه‌ی عدالت الهی جای گیرند، نه در انزوای عددی بی‌ارتباط با غایت هستی.

۴- نتیجه‌گیری

تفکر سیستمی بر درک پویایی روابط متقابل بین اجزای یک سیستم تمرکز دارد. برای رسیدن به تفکر سیستمی موانعی وجود دارد که یکی از آن موارد جزءنگری است؛ جزءنگری که در مقابل کل‌نگری قرار دارد، بر تحلیل مجزای اجزای یک سیستم تمرکز می‌کند. این رویکرد، محصول روش‌های تحلیلی تقلیل‌گرایان در علوم تجربی است. اسلام با تأکید بر یکپارچگی ایمان، هرگونه گزینشگری در احکام دینی را نفی می‌کند. فرافکنی از دیگر موانع تفکر سیستمی بوده که به معنای نسبت دادن مشکلات به عوامل بیرونی، به‌جای پذیرش مسئولیت درون سیستمی است.

تفکر دوگانه به‌عنوان مانعی در برابر تفکر سیستمی عمل می‌کند. این نگرش «صفر و یک» با تقلیل پیچیدگی‌های جهان به انتخاب‌های ساده، نه‌تنها باعث ایستایی شناختی و محدودیت در تحلیل پویا می‌شود، بلکه خلاقیت را نابود کرده و درک تعاملات پیچیده سیستم‌ها را مختل می‌سازد. در آموزه‌های اسلامی نیز نفی تفکر دوگانه و تعصب مورد تأکید است. عدم تمرکز بر وقایع به‌عنوان مهم‌ترین مانع تفکر سیستمی باعث غفلت از ریشه‌های ساختاری مشکلات، فرآیندهای تدریجی و رابطه علی بین اجزای سیستم می‌شود. قرآن غفلت از حقایق عمیق را معادل فراموشی هویت انسانی می‌داند.

تمرکز بر علائم به‌جای علل ساختاری مانع دیگر تفکر سیستمی، منجر به تصمیم‌گیری‌های نادرست می‌شود. خطاهای راهبردی در سازمان‌ها ناشی از عدم تشخیص تفاوت بین علائم و علل است و همچنین کمیت‌گرایی با تمرکز صرف بر شاخص‌های عددی، ویژگی‌های کیفی سیستم مانند انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری و نوآوری را نادیده می‌گیرد. رشد کمی لزوماً به بهبود کیفیت زندگی منجر نمی‌شود. اسلام با تقلیل واقعیت به اعداد و ارقام مخالف است و بر ارتباط کیفی اعمال با نظام الهی تأکید می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله مستخرج از پایان‌نامه به شکل زیر است:
نویسنده اول: تهیه و آماده‌سازی نمونه‌ها، انجام آزمایش و گردآوری داده‌ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش‌نویس مقاله.
نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان‌نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی‌سازی مقاله.

نویسنده سوم: استاد مشاور پایان‌نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

این پژوهش با حمایت معنوی معاونت پژوهشی واحد مبارکه دانشگاه آزاد اسلامی انجام شده است.

سپاس‌گزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاس‌گزاری می‌شود.

منابع

- قرآن کریم
- ابن أبی فراس، وژام. (۱۳۶۹). *تنبيه الخواطر و نزهة النواظر*. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۶). *الخصال*. قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۰). *امالی الصدوق*. بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۵). *من لا یحضر الفقیه*. بیروت، دارالأضواء.
- ابن خلدون. (۱۳۷۵). *مقدمه ابن خلدون*. (پ. گنابادی، مترجم)، انتشارات علمی و فرهنگی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۵۸).
- ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۳۶۳). *تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله*. قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغة*. مصحح ع محمد هارون، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۲۰). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض، دارطیبه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). *لسان العرب*. بیروت، دار صادر.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- اشکوری، محمد بن علی. (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*. تهران، نشر داد.
- اصفهانی، حسین بن محمد راغب. (۱۴۱۲). *مفردات فی غریب القرآن*. صفوان عدنان، داودی، دمشق، دار العلم.
- انصاری، عبدالله بن محمد. (۱۳۷۱). *کشف الاسرار و عدة الابرار*. (تصحیح حکمت، علی اصغر). تهران، امیرکبیر.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵). *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم، مؤسسه البعثه.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۷۴). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی. (۱۳۳۰). *تفسیر روح البیان*. ترکیه، انتشارات عثمانی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵). *تفسیر نور الثقلین*. قم، اسماعیلیان.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۳). *نهج البلاغه*. ترجمه ابراهیم منهج (دشتی)، قم، حبیب.
- سنگه، پیترو. (۱۳۷۵). *رقص تغییر*. ترجمه: علی مشایخی، تهران، آریانا.
- سنگه، پیترو. همکاران (۱۳۸۷). *پنجمین فرمان، خلق سازمان یادگیرنده*. ترجمه: حافظ کمال هدایت و محمد روشن، تهران، انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- شعیری، محمد بن محمد. (۱۳۸۴). *جامع الأخبار*. قم، نشر رضی.
- صافی، احمد. (۱۳۷۹). *سازمان و مدیریت در آموزش و پرورش*. تهران، انتشارات ارسباران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین. (۱۴۱۳). *التوحید*. قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران، ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). *تفسیر جوامع الجامع*. مشهد، آستان قدس رضوی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۷). *تاریخ الأمم و الملوک*. بیروت، دارالفکر.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تهران، مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۹). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت، دار إحياء التراث العربی.

- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱). *الاستبصار فیما اختلف من الأخبار* (تصحیح سید حسن موسوی خراسانی). تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- غزالی، محمد بن محمد. (۱۳۵۱). *احیاء علوم الدین*، ترجمه موید الدین محمد خوارزمی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۰۶). *الوافی*. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۷). *تفسیر احسن الحدیث*. تهران، بنیاد بعثت.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). *تفسیر القمی*. قم، دارالکتاب.
- کالینز، جیم. (۱۳۸۶). *از خوب به عالی*. ترجمه: سپهره‌ورن، تهران، پیک آوین.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). *الکافی*. قم، اسوه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴). *التفسیر الکاشف*. قم، دار الکتاب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- نوری، حسین. (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل*. بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- امیری، مجتبی. (۱۳۸۴). «تبیین نقش و جایگاه جامع‌نگری و تفکر استراتژیک در سازمان» مطالعات دفاعی استراتژیک، پاییز و زمستان، ۲۳، ۲۴.
- زنجانی حسلوئی، سیف‌الله، فقهی فرهنگمند، ناصر، رضوانی چمن زمین، موسی. (۱۴۰۳). «اولویت‌سنجی راهکارهای استقرار تفکر سیستمی اخلاق محور در سازمان»، اخلاق در علوم و فناوری، ۱۹.

References

- Ackoff, R. L. (1994). *The Democratic Corporation: A Radical Prescription for Recreating Corporate America and Rediscovering Success*. Oxford University Press.
- Ackoff, R. L. (1999). *Re-Creating the Corporation: A Design of Organizations for the 21st Century*. Oxford University Press.
- Ackoff, R. L. (2006). Why Few Organizations Adopt Systems Thinking. *Systems Research and Behavioral Science*, 23(5), 705–708.
- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity*. Westview Press.
- Argyris, C. (1990). *Overcoming Organizational Defenses: Facilitating Organizational Learning*. Prentice Hall.
- Bertalanffy, L. (1968). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. George Braziller.
- Checkland, P. (1981). *Systems Thinking, Systems Practice*. John Wiley & Sons.
- Checkland, P. (1999). *Systems Thinking, Systems Practice*. Chichester: Wiley.
- Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books.
- De Bono, E. (1970). *Lateral Thinking: Creativity Step by Step*. Harper & Row.
- Descartes, R. (1998). *Discourse on Method and Meditations on First Philosophy* (D. A. Cress, Trans). Hackett Publishing. Original work published 1637.
- Deming, W. E. (1986). *Out of the Crisis*. MIT Press.
- Gladwell, M. (2000). *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Little, Brown.
- Guilford, J. P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. McGraw-Hill.
- Hawkins, D. (2011). *Power vs. Force: The Hidden Determinants of Human Behavior*. Hay House.

- Holland, J. H. (2014). Complexity: A Very Short Introduction. Oxford University Press.
- Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux.
- Katzenbach, J. R. & Smith, D. K. (1993). The Wisdom of Teams: Creating the High-Performance Organization. Harvard Business Review Press.
- Krishnamurti, J. (1969). Freedom from the Known. HarperOne.
- Meadows, D. H. (2008). Thinking in Systems: A Primer. Chelsea Green Publishing.
- Oxford English Dictionary. (2023). System. Retrieved July 10, 2024, from <https://www.oed.com/>
- Page, S. E. (2007). The Difference: How the Power of Diversity Creates Better Groups, Firms, Schools, and Societies. Princeton University Press.
- Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
- Senge, P. M. (1990). The Fifth Discipline: The Art & Practice of The Learning Organization. Doubleday/Currency.
- Slovic, P. (2007). "If I Look at the Mass I Will Never Act": Psychic Numbing and Genocide. Judgment and Decision Making, 2(2), 79–95.
- Taleb, N. N. (2010). The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable (2nd ed). Random House.

